ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

А. НЕПОКУПНИЙ

РИЗЬКА АДРЕСА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

До 135-річчя від дня народження великої української поетеси

Попри те, що вже давно до наукового обігу було введено адресований В. Гнатюку (Львів) лист Лесі Українки, написаний нею у Ризі 4/16.III 1900 р., тема перебування великої української поетеси в столиці Латвії залишається недослідженою. А між тим у цій короткій подорожі перетнулися індивідуально-біографічні, загальнодуховні обставини і літературно-мистецькі питання, перекладацькі захоплення Лесі Українки.

За підтримки Посольства України в Латвійській Республіці автор встановив адресу, а згодом віднайшов ілюстративні матеріали та з'ясував історико-літературний контекст ризького візиту класика української літератури.

«*Я дарма що біла, а маю циганську натуру і вештатись по світі мені мило*» (ЛУ XI 160) [*]. Отак, узагальнюючи, визначила власну вдачу Леся Українка, коли поділилася з Ольгою Кобилянською наміром податись у подорож за маршрутом Мінськ — Петербург — Тарту (Дерпт, Юр'їв) — Рига.

І то не були прожекти. І далі вже лише тексти листів поетеси правлять за щоденник її північних мандрів: Петербург, 11.II 1900 — Тарту, 21.II та 1.III — Рига, 4.III...

Та якщо з перших двох пунктів косачівської частини Лесиного турне надходили бодай коротенькі відгуки як про вперше побачені міста, так і їхніх мешканців, то вже з останнього — зась: наче геть не було ані Риги, ані рижан — існував один тільки Гейне! То чи не тому у зведенні «Основні дати життя і творчості Лесі Українки» перебування Лариси Косач у латвійській столиці було представлене у такий спосіб (див. ЛУ XII 607), ніби йшлося про якийсь прохідний пункт чи просто чергову станцію на її шляху? Навіть не вирізнено окремим рядком!

1. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд В. Гнатюка, № 34, одиниця зберігання 566, аркуші 7-8. Лист Лесі Українки від 4/16. III 1900 р.

Конверт відсутній. Текст — на складеному вдвоє вже пожовклому від часу аркуші паперу розміром 23×15,5 см. У той прямокутник із правого боку трьома кутами вклинилися смуги від згину. Рівно написані рядки, більш

* Список скорочень див. у кінці статті.

© *НЕПОКУПНИЙ Анатолій Павлович. Член-кореспондент НАН України. Іноземний член Латвійської АН. Завідувач відділу романських, германських та балтійських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Член Національної спілки письменників України (Київ). 2006.*

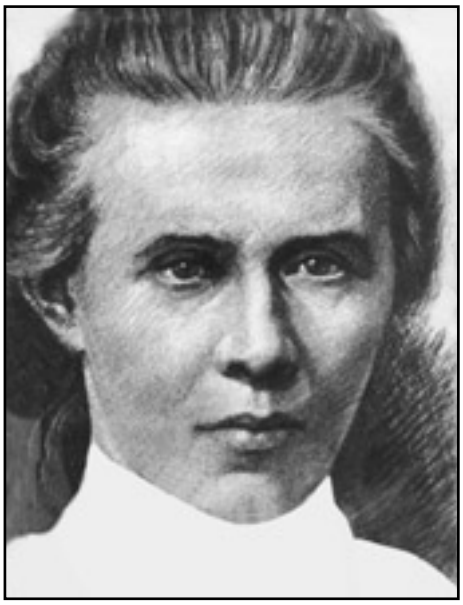

Іл. 1. Леся Українка (Косач-Квітка Лариса Петрівна; 25. II 1871—1.VIII 1913)

загущені та заповнені дрібнішим почерком лише на останній, 4-й сторінці (за архівним обліком — 8-й арк., зворот). Одне-єдине виправлення — «від» на «він». У зв'язку з коректурою набору авторка порушує і тему правопису іншомовних слів та власних назв, неусталеність якого на той час дається взнаки вже на самому початку листа — при написанні назви латвійської столиці — *Ріга* (щоправда, це ближче до латиського оригіналу — *Rīga*).

Збережений у Львові лист — єдине власноруч складене і датоване тим же днем самою поетесою свідчення про її перебування у Ризі. І поряд з таким документом відразу блякнуть усі інші відомі нам, однак, надто загальні згадки про це місто (як ще у майбутньому, так уже й у минулому часі) на решті аркушів епістолярної спадщини Лесі Українки. Разом з тим, попри таке протиставлення, як самі по собі відвідини поетесою Риги, так і тема латвійської столиці в її слові і до, і після них — це складники все ще пошукової теми «Леся Українка і Латвія» як важливої віхи у розвитку українсько-латиських культурно-історичних взаємин.

2. У латиській історичній науці наших днів ставлять питання: якими шляхами ще в XIX ст. до Латвії потрапляли українці? І пропонують такі варіанти відповіді: «під час перебування на військовій службі або як фахівці з різних спеціальностей, також студенти Ризького політехнічного інституту; багато було вчителів української національності» [1]. Проте в Російській імперії існувала ще одна «дорожня карта» з України до Латвії...через Сибір. І рідна тітка Лесі Українки вже мала особистий досвід освоєння цього маршруту.

Адже саме в Ризі дозволено було оселитися Олені Антонівні Тесленко-Приходько (дівоче прізвище — Косач) після того, як вона відбула заслання у Тобольській губернії. І згодом звідти ж до своєї латвійської новопоселенки, як тільки-но вийшов призначений судом сибірський строк, перебрався і її чоловік Петро Васильович, уродженець с. Семиренки Миргородського повіту Полтавської губернії.

Однак переїзд до балтійського краю зовсім не означав, що про політичне минуле подружжя Тесленків-Приходьків (там, де треба) вже було забуто. Хоч як своїх адрес у головному місті Ліфляндської губернії і не міняли вчорашні «сибіряки», а ніби хтось невидимий знову й знову ставав на дверях їхньої чергової оселі та пильнував кожен крок піднаглядних. Тож за донесеннями з грифом «секретно» можна скласти цілу хроніку від'їздів та повернень до Риги «тьоті Єлі» та її чоловіка — як удвох, так і поодинці.

Та всі ці, по-російськи переносно кажучи, «тєлєгі» із плином часу — цим разом уже в прямому значенні подальших слів — було списано в архів.

У даному випадку йдеться про той, що розташований у Ризі, по той бік Даугави, де сучасні латиські історики вже знайшли чимало матеріалів для дослідження теми «Українці в Латвії, зокрема наприкінці XIX ст.».

3. Так склалося, що перш ніж узятися до роботи з Лесиною тіткою та її чоловіком, таємна поліція провела «розминку» на іншому представникові родини Косачів — рідному братові поетеси Михайлові. І це ім'я було хором провідмінюване голубими мундирами губернського крою, як у лютому 1894 р. начальник Ліфляндського жандармського управління секретно розіслав циркуляр, в якому геть усі підлеглі генерал-майору (ім'ярек) служби міста мали відповісти на одне-єдине запитання:

«Чи не прибув до Риги студент Юр'ївського університету Михайло Петрів Косач?»

Однак розшукуваний наразі виявився «заочником», й одинадцятеро дільничих приставів Міської, Петербурзької, Московської та Мітавської частин м. Риги в один голос відповіли одне й те саме: «не явлен» [2].

Тож той самий начальник жандармського управління Ліфляндської губернії, який, мов по тривозі піднявши на ноги все своє відомство, так і не знайшов у Ризі брата Лесі Українки (лютий 1894 р.), ніби брав реванш у Косачів, коли виступив із поданням, щоб за тіткою поетеси було встановлено негласний нагляд поліції. Кінцевий продукт такого перестрахування — стіс донесень під загальною назвою «Дело секретного архива Рижского полицеймейстера о мещанке Елене Антоновой Тесленко-Приходько. Начато 17 октября 1895 г.» [3].

А невдовзі потому, як то кажуть, «до пари» було заведено й ще одну, водночас і супутню, і супутникову справу — «Тесленко-Приходько Петр Васильев. О негласном надзоре» [4].

На нашу думку, для встановлення ймовірних обставин перебування Лариси Косач у латвійській столиці обидві збірки оперативних спостережень за Оленою Антонівною та її чоловіком мають цінність передовсім своїми відомостями про їхні адреси. Отже, якщо, залишивши місяці, опустити числа, то вибрані з обох серій рапортів дані про місця проживання у Ризі подружжя Тесленків-Приходьків можна подати таким зведеним списком:

1) Дерптська вул., № 57 — березень 1896 р.;

2) Венденська вул., № 3 — вересень 1896 р.;

3) Романовська вул., № 83 — липень 1897 р./ травень 1899 р.;

4) Мельнична вул., № 90, кв. 7 — від серпня 1899 р.

Оскільки по кожній із перелічених адрес в обов'язковому порядку велась так звана «Домовая книга», в якій за підписом пристава мали бути зареєстрованими всі мешканці відповідного будинку (прізвище, ім'я та по батькові, звання, сімейний стан, віросповідання, вік, коли та звідки прибув, вид на проживання та його термін), то подальше звернення до характеристик осіб, що були ближчими чи дальшими сусідами Тесленків-Приходьків, може допомогти хоча б частково визначити ймовірне коло знайомств Лесиної тітки, в яке вона могла ввести й свою племінницю під час її візиту до Риги.

Однак це вже є завданням на перспективу дослідження теми «Леся Українка у латвійській столиці». А поки що погортаємо сторінки «Домової книги» за четвертою адресою, куди й приїздила велика українська поетеса.

Іл. 2. «Домова книга» будинку № 90 по вул. Мельничній у Ризі

4. Четверта ризька адреса Лесиної тітки є найважливішою для нашої теми. У цьому будинку, що став маєтністю П.В. Тесленка-Приходька у квітні 1899 р., його власник разом із дружиною Оленою Антонівною та сином Георгієм (1884 р. народження) обрали собі квартиру № 7 (з огляду на її номер вона була розташована, певно, на більш престижному другому поверсі), тоді як решту «житлового фонду» здавали наймачам. Принаймні за півроку до приїзду Лесі Українки її тітка вже господарювала у новій оселі.

Головний документ нарешті власного даху над головою ризької «філії» роду Косачів — це своєрідний довідник про його мешканців під серійним найменуванням «Домовая книга».

У цьому рукописі найбільш значущими для нас виявилися ті записи, що датовані лютим 1900 р.:

1) *Шимановська Олександра Антоновна, київська міщанка, прав[ославна], 45 [р.] — прибула з Києва 19. II 1900 р.;*

2*) Шимановський Антон, учень Уманського сільськогосподарського училища — прибув 22. II, вибув 28. II* [5];

3) *Тесленко-Приходько Петро Васильович, ялуторовський (м. Ялуторовськ Тобольської губ. — місце заслання. — А.Н.) міщанин, прав[ославний], 43 [р.] — прибув із Чернігів[ської] губ. 18.II, вибув 27.II* [6].

Отже, так склалося, що напередодні приїзду Лесі Українки до Риги і В.П. Тесленко-Приходько, і А. Шимановський вибули з міста. Натомість приїхала і чекала на свою племінницю О.А. Шимановська, що підтверджує сказане поетесою ще в Києві перед початком подорожі: *«Можливо, що тьотя Саша буде зі мною їхати до Риги»* (ЛУ XI 159).

«Домову книгу» з її записами про приїзд та від'їзд В.П. Тесленка-Приходька в лютому 1900 р. уточнюють секретні рапорти пристава: прибув не взагалі 17.II, а докладніше — о 10-й годині вечора, причому зупинився не просто у власному будинку на Мельничній вул. № 90, а саме в квартирі № 7 [7], виїхав 27. II не безадресно, а до Москви [8].

Тож за такого «перехресного» стеження за оселею «тьоті Єлі» залишається лише дивуватися, чому її племінницю не було зареєстровано за місцем тимчасового перебування (щонайменше протягом 2—4.III)? Невже Ларису Косач прописали за іншою адресою? А чи надто короткий термін візиту (як це робиться й у наші дні) взагалі увільняв гостю від реєстрації?

Леся Українка у Ризі залишається поки що документально «невловимою». Та за всіх умов донька брата не могла оминути житла його рідної сестри. Тож поза всяким сумнівом — Дзірнаву (колишня Мельнична), № 90 відтепер нарешті має стати не тільки відомим, а й пошановуваним Лесиним місцем у сучасній латвійській столиці.

5. Серед інших осіб, які на час приїзду Лесі Українки до Риги мешкали на Мельничній, № 90, певну частину становили латиші, якот (подаємо за оригіналом): *Берзин Анна Ивановна* з Валкського пов., *Преде Фриц Карлов*, член Зелтинської вол. (тепер Зелтині Гулбенського р-ну), *Силлинг Яннис Христ* (Рига) та ін. Порівняйте відповідні латиські слова *bērziņš* «берізка» та *priede* «сосна», а також форму імені Jānis. У першому та третьому випадках відзначено віросповідання — лютеранське.

Однак чи не найбільшу увагу привертає постать учителя Ризької гімназії імені імператора Миколи I колезького асесора *Петрова Гавриїла Петровича*. Адже дипломований інтелігент і дворянин, який квартирував у цьому будинку вже два з половиною роки (із серпня 1897 р.), міг спілкуватися не лише з господарями своєї оселі, а й з їхньою гостею. А якщо так, то ще й залишити про це свої спогади (?). А чому б і ні? Не виключено, що й сама поетеса схильна була б шукати такого контакту, щоб вийти на бібліотеку ризької гімназії. Адже це ніхто інший, як вона, повідомляла з Тарту, *«що я тепер*

набрала 12 томів Гейне... бо таки ж треба» (ЛУ XI 168). Певно, тут ішлося про університетську бібліотеку, з одного боку, та підготовку своєї доповіді на київський вечір німецького класика — з другого. Але ж для Лесі Українки все це й у Ризі залишалося не менш (якщо тільки не встигло стати ще більш) актуальним, ніж до того було в естонському місті.

На завершення побіжного знайомства з мешканцями дому «тьоті Єлі» додамо, що з-поміж них були, якщо можна так висловитися, ще й «одномовці» Генріха Гейне — німецькі та австрійські піддані: 1) *Гольт Юліус Ернст Франц* і *Краузе Вільгельміна*, 2) *Гетц Рудольф* і *Фома, Френцель Ельфрида* та *Цее Марія*. Однак, що це були за особи — для нас залишається невідомо, тож і щодо ймовірності Лесиного спілкування з ними бракує підстав навіть для обережного припущення.

І хоча ми погортали сторінки лише однієї «Домової книги» Риги початку 1900 р., проте і через одне маленьке віконце можна побачити бодай частину панорами всього міста.

6. За кілька днів до свого від'їзду з Києва (4/16. II 1900 р.) Л. Українка випадково довідалася: її переклад поеми Гейне «Атта Троль» уже друкується у Львові — поки що в журнальному варіанті. Збентежена тим, що це відбувається без її відома, поетеса терміново звернулася до В.М. Гнатюка з проханням до редакції, щоб окремою книжкою твір у жодному разі *«не випускати в світ»*, аж поки вона не побачить цього *«першого друку* (*в журналі*)» (ЛУ XI 163). І, висловлюючись шаховою термінологією, щоб не втрачати темпу, повідомила своєму повіреному у львівських справах петербурзьку адресу інститутського гуртожитку молодшої сестри Ольги (там само, 164), в гості до якої вона саме й збиралася.

Таким був Гейне-пролог до Лесиної подорожі, перша розв'язка психологічного напруження якої відбулася рівно через місяць від початку мандрів: *«Лист Ваш гнався за мною*

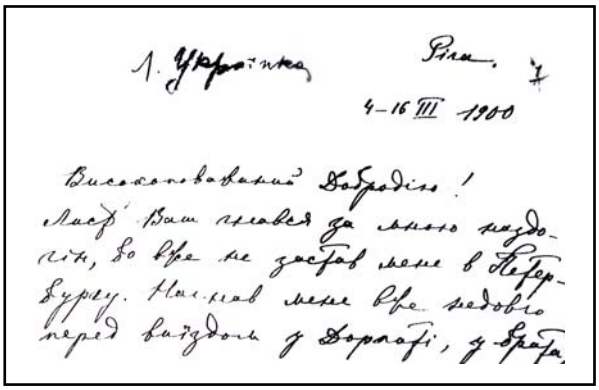

Іл. 3. Ризький лист Лесі Українки (фрагмент)

наздогін, бо вже не застав мене в Петербургу. Нагнав мене вже недовго перед виїздом у Дорпаті, у брата, і хоч я там коректу переглянула, та якось не випав час написати листа і відправити посилку» (там само, 170).

Отже, у Ризі 4/16. III 1900 р. було складено і щойно процитованого листа, а разом із ним відіслано до Львова й бандероль із коректурою перекладу поеми «Атта Троль».

Попереду ще буде й Гейне-епілог цих мандрів, чи — якщо хочете — друга розв'язка самохіть запровадженого «надзвичайного стану» душі, коли після повернення до Києва Леся Українка ще мала не тільки підготувати вечір, присвячений пам'яті великого німецького поета, а й виступити з власною доповіддю про його творчість. Та до того ще залишалось 19 днів. А поки що Лариса Косач перебувала у Ризі, користуючись товариством двох батькових сестер — «тьоті Єлі» як господині оселі на Мельничній № 90 та «тьоті Саші» — також київської гості.

7. Звичайно, можна висловити жаль з приводу того, що у відомій нам епістолярній спадщині поетеси промайнули образи і Петербурга, і Тарту, тоді як у ризьких рядках зовсім не видно Риги: все заступила тема Гейне.

Проте таким спрямуванням свого листа від 4/16 березня 1900 р. українська поетеса ні на крок не відступила від життя країни свого перебування, а навпаки — впритул підійшла

Іл. 4. Будинок по вул. Дзірнаву (кол. Мельнична), № 90 (1978 р.): із боку вулиці та сусіднього подвір'я

до нього. І тут ми дозволимо собі невеличкий відступ.

Німецький дослідник В. Веслер, визначаючи свій підхід до оцінки віршованого епосу Гейне, писав: «Цей літературний текст є для нас перш за все історичним документом про певну точку в культурному розвитку, в якій перетнулись як загальнодуховні та суспільні, так і індивідуально-біографічні обставини...» [9]. Дуже цікавий погляд! Таку позицію повністю поділяє й автор цих рядків, а подальші свідчення лише підтверджують життєздатність щойно викладеної концепції згаданого вченого.

На доказ слушності сказаного наведемо коментар до одного з томів академічного видання творів великого латиського поета: «... на початку 1900 р. Райніс просить Аспазію (латиська поетеса і драматург, дружина адресанта. Тут і нижче у дужках — пояснення наші. — *А.Н.*) прислати йому до Слободського (містечко у В'ятській губернії, де автор листа відбував заслання) різні книжки, серед яких також і твори Гейне. У листі до Аспазії, написаному 18-го лютого 1900 р., Райніс повідомляє, що в посилці «Біміні» (поема Гейне. У цитованому уривку числа подано за старим стилем) ще немає. 3-го березня того ж року він просить, якщо це можливо, купити та надіслати «всього Гейне». У листі, який датований 7-м березня, Райніс повторює своє прохання і 12-го березня ще раз нагадує: «заради вимог Зелтиня (ризький книговидавець і книгопродавець Д. Зелтиньш) пришли книжечки:... Гейне «Біміні», «Атта Троль», «Німеччина», «Романсеро», «Сучасні вірші». У листі від 19-го березня також звучить те саме прохання: «Швидше висилай книжки, про які я прошу, наприклад, «Біміні» та інші Гейне» [10].

Який дивовижний збіг! У лютому-березні 1900 р., попри значну відстань поміж ними, обидва поети йдуть паралельними курсами. Більше того, якщо у п'ятницю, 3-го березня, у м. Слободському В'ятської губернії Яніс Райніс пише до Риги, прохаючи у дружини надіслати «всього Гейне», то вже наступного дня у Ризі Леся Українка складає до Львова листа, в якому тільки й ідеться що про творчу спадщину великого німецького поета. Ніби від Райніса через (на п'ять з половиною років молодшу від нього) Лесю Українку пішла гейнівська естафета за межі Російської імперії, до зарубіжної Європи, водночас стверджуючи право латиського та українського народів на те, щоб класика Заходу бриніла також і їхніми рідними мовами!

Як Рига, так і Київ та Львів своїми перекладами творів Гейне та їхнім друкуванням не тільки віддавали велику шану авторові оригіналів (рік ювілею: поет стверджував, що він народився не 1797 р., а вночі проти січня 1800 р.), а й робили чималий внесок у розвиток своїх національних мов і літератур.

Отож, ризький лист Лесі Українки, якщо розглядати його в єдиній хронологічній площині із творчістю Яніса Райніса, є знаменним явищем у паралельних шуканнях української та латиської поезій і опосередкованим свідченням їхніх непрямих — у даному випадку через творчість Генріха Гейне — взаємин.

8. Зі шпальт березневих ризьких газет 1900 р. довідуємося, що тоді від Тарту (Дерпта, Юр'єва) та Валки до Риги щодня ходило три потяги, які на кінцеву станцію прибували о 9.30, 10.25 та 6.25 пополудні («Rigaer Tageblatt» № 56 від 9.III). Оскільки в день свого від'їзду з естонського міста (1.III) наша — за її власним словом — *«людина подорожня»* (ЛУ XI 170) ще мала намір піти на свято до лютеранської церкви, де буде *«великий релігійний концерт на органі з акомпанементом оркестру, гратимуть Баха, Генделя і т. ін.»* (там само, 163), то до латвійської столиці поетеса могла прибути не раніше як 2-го березня — першим чи другим потягом (це був четвер).

Місто нової Лесиної зупинки на шляху її мандрівної «Косачіани» (від сестри до брата, від брата до тітки) мало всі передумови для того, щоб розпочаті в Естонії класично-музичні імпрези дістали своє гідне продовження.

Так, уже наступного дня після приїзду Лариси Косач до «тьоті Єлі» газета «Рижский вестник» (№ 51) надрукувала оголошення про те, що цієї суботи, в приміщенні відділення Імператорського російського музичного товариства (Двинський вокзал) відбудеться концерт камерної музики. В його програмі — квартет Бетховена (опус 59), присвячений графу О.К. Розумовському, завдяки якому композитор «поставил русской песне такой памятник, какой только он один мог создать» (тут ішлося, як відомо, про українську народну пісню «Їхав козак за Дунай»)...

Саме в суботу, 4 березня, коли українська гостя в квартирі № 7 по вул. Мельничній, 90 написала свого листа до Львова, а може, й відвідала концерт на Двинському вокзалі, де вслухалась у творіння Бетховена, той самий

Іл. 5. За архівною адресою перебування у Ризі Лесі Українки автор знайшов лише цілодобову автостоянку ТОВ «Дзірнаву '90»

«Рижский вестник» (№ 52) похмуро сповіщав: «Сніг, хоча й тане, йде другий день». — Та весна все ж таки наступала, і саме вона подарувала згаданому виданню (№ 59 від 9.III) значно веселіший сюжет: «Нам повідомляють, що в околицях міста з'явилися зграї шпаків і жайворів. Граки прилетіли вже 2-го березня».

Отже, за цим пташиним календарем десь між прильотом граків, з одного боку, та шпаків і жайворів — з другого, велика українська поетеса й залишила Ригу.

* * *

Дзірнаву, № 90 — це невеличка частина історії самої Риги.

Якщо, вийшовши із центрального залізничного вокзалу, повернути праворуч, то всього за кілька хвилин ходу можна дістатися колишньої Мельничної, а теперішньої Дзірнаву (Dzirnavu), вулиці, відомої уже тим, що на ній — ще через два квартали після Лесиного дому — наприкінці 30-х років XIX ст. жив Р. Вагнер.

До речі, оселя великого композитора теж була дерев'яною. Адже саме такий характер забудови цієї ділянки тодішнього передмістя латвійської столиці (містом уважалася лише сучасна Стара Рига), як стверджують архітектори, був зумовлений стратегічними міркуваннями: в разі початку війни все те відразу мало бути спаленим, щоб забезпечити відкритий простір для фортечної артилерії... Двоповерхова споруда на Мельничній, № 90 ще на початку 1900 р. стояла вже як пам'ятник застарілої концепції містобудування.

Тож нікому не могло й спасти на думку, щоб і надалі зберігати цю — як лише згодом стане відоме — непересічну «точку опори» в історії культури, коли ще через три чверті століття розпочалася «перебудова» постійного житла для людей на тимчасове — для машин.

У такий спосіб — дозволимо собі подібний вислів — «класична» ризька адреса перетворилася на приватизовану власну назву акціонерного товариства з обмеженою відповідальністю (SIA) «Dzirnavu'90», якому нині належить цілодобова автостоянка — Diennakts autostāvvieta. — Залишається тільки додати : *«Ласкаво просимо, заїздіть! Тут перебувала велика українська поетеса Леся Українка!»*

Та це не реклама для бізнесу — її тут і поготів не треба! Однак попри все не для принесеного льодовиком скандинавського валуна, а для гранітної брили з рідного поетесі Новограда-Волинського на Дзірнаву, 90 мав би знайтися свій власний куточок. І неодмінно поряд із тротуаром. І, прочитавши латиською та українською мовами напис про те, чия нога ступала тут у березні 1900 року, перехожий вклониться цьому освяченому Українкою місцю, а іншим разом — ще й покладе квітку до символу тривкої пам'яті **.

Прийняті скорочення

ЛДІА — Латвійський державний історичний архів (м. Рига)

ЛУ XI, XII — *Леся Українка*. Зібрання творів у дванадцяти томах. — Т. 11. Листи (1898 — 1902). — К.: Наук. думка, 1978; Т. 12. Листи (1903 — 1913). — К.: Наук. думка, 1979.

1. *Jekabsons Ē.* Ukraiņi Latvijā 19. gadsimta beigās — 1945. gadā //Latvijas Arhīvi. — 2004. — № 2. — Lpp. 110.
2. ЛДІА. — Ф. 51. — Оп. 1. — Од. зб. 23885. — Арк. 1-13 зв.
3. Там само. — Од. зб. 24130.
4. Там само. — Од. зб. 24148.
5. ЛДІА. — Ф. 2942. — Оп. 2. — Од. зб. 4786. — С. 90.
6. Там само. — С. 80.
7. Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Од. зб. 24148. — Арк. 99.
8. Там само. — Арк. 102.
9. *Woesler W.* Heines Tanzbär. Historisch-literarische Untersuchungen zum «Atta Troll». — Hamburg: Hoffmann und Campe, Heinrich-Heine-Verlag, 1978. — S. 9.
10. *Gudriķe B.* Komentāri: H.Heine. Bimini //J.Rainis Kopoti raksti 30 sējumos / 8. sējums. Tulkotā dzeja. — Rīga: Zinātne, 1980. — Lpp. 503.

** За допомогу в забезпеченні статті ілюстративними матеріалами автор висловлює свою найщирішу вдячність директорові Інституту латиської мови членукореспонденту Латвійської АН І. Янсоне (Рига) та аспірантці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України М.І. Вакулич (Київ).